

EZÉKIEL SZENTÉLYLÁTOMÁSÁNAK RABBINIKUS RECEPCIÓJA

2. RÉSZ: AKKREDITÁCIÓS RABBILÁTOGATÁS EZÉKIEL SZENTÉLYÉBE

BENKE LÁSZLÓ

Ezékiel egyedülálló próféta: új törvényadóként lépett fel, s egy különös szentélyépület tervét hagyta ránk, amelyhez személyzeti szabályzatot és kultikus rendtartást is előírt.¹ Sajátos szerepének, „tórás” próféta habitusának okára a középkori kommentátorok közül a beaugency-i Eliézer talált eredeti magyarázatot. A francia *pesat*-iskola kései képviselője, akinél – a Rási utáni harmadik nemzedékben – az iskola *ad litteram* és kontextuális értelmezői iránykeresése kiteljesedett,² az Ezékiel első versében olvasható keltezés kapcsán („Történt a harmincadik évben”) így fogalmaz:³

Te ember, szemeddel lásd, füleddel halld és vésd szívedbe e próféta beszédét, mert csodálatos, igen homályos⁴ és tömör. Miután homályos és tömör, még mestereink is (béke velük) úgy látták, hogy „szavai ellentmondanak a Tóra szavainak”. Én viszont „felvilágosítalak téged – igen, téged – e mai napon”,⁵ hogy megismerhesd beszédmódját.

Figyeld meg, hogy beszéde kezdetén nem magyarázta meg, milyen elgondolás alapján számolja a „harmincadik évet”.⁶ S noha a fordító⁷ szavai helyesen és megalapozottan [számítják a harminc évet] attól, hogy Hilikija pap megtalálta a Tóra-tekerccset,⁸ [ez ellen szól, hogy] ez [a keltezési mód] nem szokványos az Írásokban. Ám jobb híján⁹ nincs más lehetőségünk ezen kívül! S noha a szűkebb kontextus alapján¹⁰ nem tudható, miért számolt így, mindazáltal

¹ A másik fogságbeli pap-prófétánál, Jeremiásnál a papság csak családi háttér, de a tartalmat nem határozza meg.

² Ennek kapcsán ld. Harris 2011 és 2018 (kül. 2018, Introduction).

³ A „Bevezető” (*Haqdamá*) szakaszban.

⁴ Vagy „zárt”, „rejtett” (*szetumá*).

⁵ Péld 22,19.

⁶ Ezék 1,1.

⁷ A fordító (*metargém*): a *targum* (pszeudo-) Jonatán, amely az Ezék 1,1-nél így szól: „S történt a harmincadik évben azután, hogy Hilikija főpap megtalálta a Tóra-tekerccset a szentélyudvarban, az előcsarnok küszöbe alatt, éjszaka...”

⁸ 2Kir 22,8.

⁹ „Jobb híján”: szó szerint: „akaratunk ellenére”, „kénytelenségből” (*al-kerahénu*).

¹⁰ „A szűkebb kontextus alapján”: vagy (szöveghűbben): „az itteni jelentés alapján”; *al-pí ha-‘injan ha-ze*.

az egész könyv összefüggésében értelmet nyer;¹¹ nincs ugyanis más próféta, aki a Tóra és a parancsolatok szerint feddené a nemzedékét, csak ő! Sőt beszéde a legtöbb esetben olyan, mint a Tóra beszéde. Csaknem elismételte számukra az egész Tórát (meglátod majd, hogy ez milyen sok szövegrészre igaz). S mivel a Tóra-tekercs az ő idejében került elő, mialatt ő a száműzetésben volt – ahol nem voltak papok és próféták, mint az *Erecben* –, az újonnan meglelt Tóra-tekercs szerint dorgálta őket, mint aki megújítja számukra a Tórát, mert azt Manasse idején elfelejtették. S mivel próféciai és szavai e meglelt Tóra-tekercsen [alapultak], ezért számította [az időt] a megtalálásától, mert könyvének lényege¹² ezen alapult.¹³

A próféta értelmezői tehát meglelték a maguk kreatív magyarázatát a szerző sajátos témaválasztására, küzdelmesebb munkát jelentett azonban a roppant botránykő elbontása: az ezékieli Szentély személyzeti és kultikus rendtartása több ponton eltér a kanonicitás legmagasabb szintjén trónoló Tórától. A könyvet – a Talmud tannaitikus hagyományrétegének emlékezete szerint – a második Szentély kézzelfogható valóságának vagy még életszerű emlékének árnyékában csaknem *indexre* helyezték, a *hurbán* távolodtával azonban mindinkább felértékelte a szentélylátomás által keltett remény.¹⁴ Az újabb *galut*ban el kellett bontani a botránykövet, amit a talmudi anekdota hajdani többségi véleményként előadott: Ezékiel „szavai ellentmondanak a Tóra szavainak” – az ellentmondásokat tételesen cáfolni kellett.¹⁵ Az erre irányuló „akkreditációs” vizsgálat eredménye már azelőtt eldőlt, hogy ténylegesen lefolytatták volna, hiszen Ezékiel szentélykörzetére immár szükség volt, ugyanakkor bölcsek nemzedékei számára jelentett kihívást, hogy kitöltsék és elsimítsák a szentélylátomás és a Tóra egymáshoz – egyazon kánonba – illesztésénél keletkezett hézagokat és egyenetlenségeket. A vizsgálat részleteit tanulmányom e második része ismerteti: a főbb témakörök szerint, az enyhébbtől a súlyosabb exegetikai kihívásig vázolom fel, miként vitatták meg és hagyták jóvá a rabbik az ezékieli szentélyépületnek, a személyzetnek és a kultusznak a történelmi Szentélyekkel, valamint a Tórával inkompatibilis sajátosságait.¹⁶

Előrebocsátom, hogy az eltérések száma nagy mértékben függ attól, miként kezeljük az olyan tórai rendtartásokat, amelyek Ezékiel könyvéből hiányoznak. Konkrét példákkal: vajon Ezékielnél azért szerepel csak két ünnep (a *peszah-maccót* ill. a *szukkót*), mert Szentélyében más ünnepet nem tartanak, vagy mert a többi tórai ünnepeken nem változtat, tehát azokat nincs miért megemlítenie? Vajon két ünnepen tényleg nincs bárányáldozat, vagy csak azért nem említi, mert a bárányok számán nem változtatna a Tóra rendtartásához képest? Maga a szöveg az előbbi támogatja alá: Ezékiel új törvényadóként tűnik fel, akit Isten felszólít; ismertesse a néppel

¹¹ Az egész könyv összefüggésében ez értelmet nyer: *min-ha-nir'e le-fi 'injan kol ha-szēfer nittan bō ta'am*.

¹² Könyvének lényege: *'ikkar szifró*.

¹³ A forrásaimat magam fordítom.

¹⁴ Erről bővebben ld. tanulmányom első részét: Benke 2021.

¹⁵ bMenahót 45a; bSabbat 13b; Hagiga 13b; a fordításához ld.: Benke 2021, 40. Az anekdota történeti valószerűsége felől ld. Ganzel 2020.

¹⁶ A szentélylátomásban, a könyv utolsó kilenc fejezetében az épület, másfelől a személyzet és a kultusz hasonló terjedelemben – három-három fejezet erejéig – foglalja a lapokat, a fennmaradó terjedelmet a Jelenlét beköltözése és az általa okozott mélyreható változások, valamint a város és az ország felosztása teszi ki.

a Ház tervét és elrendezését, kijáratait és bejáratait, *egész tervét és előírásait, egész tervét és egész Tóráját* [tehát nem csupán kivonatát]; tudasd velük és rajzold le a szemük láttára, hogy őrizték meg az *egész tervét és minden előírását*, és valósítsák meg.¹⁷

Ezzel egybevág, ahogy kiemeli: Izrael *valamennyi* ünnepét elősorolja, nem csupán a megváltoztatott ünnepeket tartalmazó kivonatot hagy ránk.

A fejedelemre hárulnak az égőáldozatok, az ételáldozat és italáldozat az ünnepeken, újholdkor és szombatonként: Izrael házának *valamennyi* ünnepén.¹⁸

Ezzel szemben – úgy látom – a rabbinikus „bírálóbizottság” csak olyan kérdésekre keres választ, amelyekben Ezékiel ütközött a Tórában foglalt etalonnal. A bölcsek magyarázataiból kitészik, hogy abból indulnak ki, Ezékiel számára a Tóra minden szava normatív volt; fel sem merül, hogy a hiányzó elemek omisziók volnának, Ezékiel ezekkel nyilván változtatás nélkül számolt, azok tórai rendtartása szerint. Az értelmezők ugyanis az áldozati rendszer kapcsán fennakadnak az áldozati állatoknak és lisztnek a Tórától eltérő mennyiségi előírásain, de nem szúr szemet nekik a *jóm kippur* hiánya; harmonizálni igyekeznek a Tórától eltérő személyzeti – tisztasági, ruházkodási és házassági – szabályokat, de nem érzékelik, hogy Ezékiel Szentélyében nincs főpap...

Szintén előljáróban szögezem le a következőket, mielőtt az exegetikai álláspontok alábbi seregszemléjével valótlán benyomást keltenék. (1) Nem vizsgálhattam minden témát, ami a kommentárhagyományban felmerült.¹⁹ (2) Nem vizsgálhattam minden premodern értelmezőt, még a *Miqra'ot gedolot* „keretéből” sem.²⁰ (3) Ezékiel épületeírásainak néhány részlete számomra is érthetetlen.

¹⁷ Ezék 43,11.

¹⁸ Ezék 45,17.

¹⁹ Egy esetleges későbbi bővítés alkalmával elsőként az ezékieli oltár méreteire vonatkozó exegetikai hagyományt próbálnám feltárni.

²⁰ Elsődlegesen a *Miqra'ot gedolot*ban megőrkített középkori értelmezéseket olvastam, s az azokban szereplő idézetek nyomán jutottam el a *gemara* és néhány halákhikus midrás szövegéhez. A dolgozat esetleges bővítése a francia *pesat*-iskola teljes feldolgozása irányába lenne indokolt és kezelhető léptékű (legnagyobb hiányosságom a Rasbam, mivel Jozsef Qara idevágó kommentárjai elvesztek). A dolgozat kereteit pedig végképp túlfeszítette volna, ha a modern értelmezéstörténettel is számolok, ami különösen a vallásos cionisták körében gazdag (kronológiai határköveim a Lipmann Heller-idézetek a 16–17. század fordulójáról). Hasonlóképpen nem foglalkoztathattam Ezékiel könyve és a Tóra szövegének előtörténete – pl. keletkezésük időrendjének kérdése –, nem időzhettem el azon, hogy a tudományos konszenzus másként látja a Tóra és Ezékiel időrendjét és viszonyát, mint az általam vizsgált premodern értelmezők. (Amúgy a történet-kritikai tudományban is erősödni látszik, hogy a „papi forrás” időrendben megelőzte Ezékielt, erről ld. a Héber Egyetem néhai Tanakh-professzora, Menahem Haran kései tanulmányait, pl. Haran 2008, 212: „A kettő gondos összevetése rávilágít, hogy »P« a korábbi és a »forrasszöveg«, míg Ezékiel egy annak talaján álló epigon.” NB: a fiatal Haran még úgy vélte, Ezékiel a „papi forrás” szerzőinek rivális kortársa volt, ld. az izraeli iskolai oktatásban is használt *‘Olam ha-Tanakh* kommentárt: Haran 1984, 233–235. Egyéb kurrens megközelítések felől ld. Ganzel 2021, „*Modern approaches*”).

I. A Szentélyépület elbírálása

Ezékiel Szentélykörzete egy páncélszekrény. A prófétát – ellentétben a Szent Sátor és a salamoni Szentély bibliai leírásaival – nagyobb terjedelemben kötik le a falak, kapuk és az átjárók, mint az általuk közrezárt terek funkciói. Elsődlegesen ez különbözteti meg Ezékiel Szentélyét a történelmi Szentélyektől.²¹ Ezékiel számára még magánál a szentélyépületnél is fontosabbak a négy méter vastag erődítményfalak, az azokba beépített tárolócsarnokok, a környező építmények és udvarok, köztük a szentélykörzetre nyíló három kapu: a különös, aránytalan leírás ezeknek hatvanhárom verset szentel, míg csak huszonhatot magának a szentélyépületnek. A hangsúlyokat szintén érzékelteti, hogy a Szentély leírása a fal megméréseivel kezdődik, s a fal leírásával végződik.²² Ezékiel a két udvart is gondosan bemutatja, ami különösen a salamoni Szentély bibliai ismertetésével áll kontrasztban: az utóbbi szentélyudvarára mindössze egyetlen vers emlékeztet,²³ míg Ezékielnél csak a szentélykörzetre nyíló három kapu leírása – a lépcsősorokkal s a kapukon belüli őrfülkékkel – egy egész fejezetnyi szöveget kitesz.²⁴ Az „akkreditáló” rabbik persze nem a körzetleírás terjedelmi adottságain akadtak fenn: egyikük a rajzasztalnál háborgott a terv érthetlensége miatt, másikuk pedig terepbejáráskor hőkölt hátra az aránytalanul tágas külső udvar láttán.

I.1. Első konzultáció: érthetetlen a tervrajz

A kommentátorok vergődéséből kitetszik, hogy Ezékiel leírása alapján Ezra nemzedéke akkor is nehezen építhetett volna Szentélyt, ha ez feltett szándéka lett volna. A Rási például a Szentélyt környező, tárolóhelyiségekkel tagolt falak elemzésénél olykor feladja, és bosszúsán puffog vagy mentegetőzik:²⁵

„Teraszok voltak egymással szemben” – nem tudom, hogy ez micsoda.²⁶ [...]

„Három szinten” – [...] Képtelen vagyok ebből a három versből bármit is megérteni.²⁷ Mit jelent, hogy „a teraszok helyet vettek el belőlük [ti. a tárolóhelyiségekből]”? [42:5] Mik ezek a „teraszok”, és miként lehet, hogy helyet foglalnak el a felső emeletből, míg az alsó és a középső emeletből nem? És a magyarázat, amit erre ad: „mivel... nem voltak oszlopaik...” [42:6] – képtelen vagyok felfogni!²⁸ Ráadásul nekem nem volt sem tanítómesterem, sem segítőm ezzel az egész épülettel kapcsolatban, csak az, ami az égből megmutatkozott számomra!”²⁹

²¹ A fal részletgazdag leírása a történelmi Szentélyek közül leginkább a Sátorszentélyre emlékeztet, amelynek kerítése és kapuja nagyobb figyelmet kapott a Tórában (Ex 27:9–16; 38:9–20).

²² Ezék 40,5–42:20.

²³ 1Kir 6,36. A Királyok könyve nem utal sem falakra, sem kapukra, sem a Szentélybe való be- és kijárási jogosságainak leírására, ahogy elmarad belőle az Ezékielnél meglévő leírás a kamrákról, konyhákról és a térkövezésről is.

²⁴ Ezék 40,6–38. A külső udvarban kapnak helyet az áldozatok beállítására szolgáló nagy helyiségek, kamrák és konyhaépületek is, míg a belső udvarban, ahogy elvárható, az oltár és a Szentély áll. E kettőt több kapu és lépcsősor kapcsolja össze (40,23–44), s a külső udvar térkövezése alacsonyabb, mint a belső udvaré (40,17–18).

²⁵ Az Ezék 42,3-nál.

²⁶ *Ló jad'ati má hí.*

²⁷ *Va-'ani lo' jakholti le-hávín bi-seloset ha-miqraót hallalu klal.*

²⁸ *Ló jad'ati le-hávín bó.*

²⁹ Meglehet, az utolsó mondatrész (*èllá kemó se-har'úni min-ha-samájim*) inkább ekként értendő: „csak az, amit a kinyilatkoztatás tartalmaz.”

Hasonló frusztrációnak ad hangot a Rási egy fejezettel később, amikor Isten felszólítja Ezékielt, ismertesse a néppel

a Ház tervét és elrendezését, kijáratait és bejáratait, egész tervét és előírásait, egész tervét és egész Tóráját; tudasd velük és rajzold le a szemük láttára, hogy őrizték meg az egész tervét és minden előírását, és valósítsák meg.³⁰

Az „egész tervét” többedik említése láttán a Rási kijön a sodrából:

„Egész tervét” – Már másodsor! Nincs is elmagyarázva!³¹

Tény, hogy a szentélykörzet részeinek leírása hol részletgazdag, hol részletszegény, s olykor nehezen követhető; a Rásinak láthatóan fenntartásai voltak, megfelelt-e a próféta a fent idézett isteni parancsnak, hogy érthetően tudassa az építmény terveit.

A bírálati észrevétellel szemben a Radaq képviselte a védelmet: a messiási aranykorban kapunk majd magyarázatot az érthetetlen szakaszokra. Ő ugyanis, miután szembesül a szövegértés kihívásaival, melyekbe a Rásinak beletört a libatolla (s idézi is nagy elődjét), majd maga is érezhetően elakad a tárolóhelyiségek tetői közti térközök elemzésével,³² egy talmudi hagyományra hivatkozva Illésre testálja a könyv magyarázatát:

„És megmérte a kaput a[z egyik] tárolóhelyiség tetőjétől a [másik] tetőjéig” – [...] Igazából az ezen épülethez tartozó méretek azért nem világosak számunkra,³³ mert a majdani épülethez tartoznak,³⁴ és amit az ember a feltevései alapján levezet felőlük,³⁵ az nem megbízható. Amit a hagyományokban – a Misnában, a Middótban vagy Jonatán *targum*jában találunk felőlük – azt fogadjuk el, de a többit békén kell hagyni,³⁶ amíg el nem jön Illés. Így mondták áldott emlékü mestereink, hogy „ebből a próféciaiból néhány dolognak a magyarázatát Illés adja majd meg”,³⁷ értve ezalatt, hogy mi nem tudjuk őket megmagyarázni.

Hasonlóan a messiási jövőbe halasztja a szövegértést a 43:10 és 11 egy-egy részleténél is:

„Izrael fiai... mérjék meg ezt a tervet” – A Ház tervrajzát, amelyet megmutatsz nekik, mérjék meg, s útmutatóul³⁸ készítsék elő, mert majd úgy fogják elkészíteni, amikor eljön a Megváltó,

³⁰ Ezék 43,11.

³¹ *Batrá. Ló pérús!*

³² Az Ezék 40,13-nál.

³³ „Azért nem világosak számunkra”: vagy: „azért nincsenek megvilágítva a számunkra” (*énám meburarót 'eclénu*).

³⁴ *Hém ba-binján he-‘atidá.*

³⁵ *Se-mefarés údám le-‘fi szbará.*

³⁶ *Ha-seár jilhe monéah bi-meqómó.*

³⁷ bMenahót 45a. NB: a *gemara* nem az épülettel, hanem a *kultusszal* kapcsolatosan testálja a messiási aranykorra a szöveg megértését, a Tórával szembeni ellentétek feloldását. (Ld. később, a kultusz kapcsán több ízben is.)

³⁸ „Útmutatóul”: vagy: „jel gyanánt” (*le-szimán*).

és a holtak megelevenednek; [szóval] útmutatóul készítsék elő, mert akik látják ezt a rajzot, élni fognak ebben a Házban a jövőben. Ez a holtak feltámadására is bizonyíték!

[...]

„Jegyezzék meg tervének és előírásainak minden részletét, és valósítsák meg” – az épületeket és terveket és tanításokat, a jövőre nézve, nehogy – ha netán nem jegyeznék meg ezeket, s nem hinnék, hogy meg fognak valósulni – a Szent, áldassék, hasonlóképpen, arányosan³⁹ megfizessen nekik. Mindenki, aki hisz a Megváltó eljövételében, elnyeri a megváltást, de aki nem hisz benne, nem nyeri el; s ugyanígy, aki hisz a holtak feltámadásában, elnyeri a feltámadást, de aki nem hisz benne, nem nyeri el. Azt, hogy „valósítsák meg”, nem tudjuk a második Házra értelmezni, amikor a babilóniai száműzöttek hazatértek, mert sok olyan dolog van ebben az épületben, amelyek nem voltak így meg a második Házban, tehát ez az épület szükségszerűen⁴⁰ jövőbeli, s ekként az [a parancs], hogy „valósítsák meg”, hatalmas bizonyíték a holtak feltámadására.

Tehát a Radaq olvasatában a szöveg sajátosságai – nevezetesen az, hogy *egyszerre* érthetetlen és kötelező érvennyel betartandó – bizonyítékot szolgáltatnak a holtak feltámadására. Ugyanezt támasztja alá, hogy Ezékiel Szentélye nem valósult meg, amikor a Babelből hazatérő száműzöttek építkeztek, tehát Ezékiel Szentélyének óhatatlanul a jövőben kell majd megvalósulnia.

Érthetlensége ugyanakkor semmit sem von el tanulmányozásának erényéből és szükségszerűségéből, sőt akadt, aki Ezékiel talányos épületleírásaira megoldandó, fejtegetnivaló „rejtvényként” (*hiddá*) tekintett.⁴¹ Ez a feloldás – a majdani megértés dacára a jelenkori tanulmányozás létjogosultsága, sőt kötelezettsége – a midrásgyűjteményektől LIPMANN HELLERIG meghatározó volt. A *Tanhumában* ugyanis ez áll:

Amikor a Szent (áldassék) megmutatja Ezékielnek a Ház rajzát, mit mond? „Beszélj el Izrael házának a Házat, ők pedig szégyenkezzenek bűneik miatt, majd mérjék meg a tervrajzot!” [43:10]

Ezékiel ezt felelte a Szentnek (áldassék): „Világ Ura, mostanáig fogságra adattunk gyűlölőink földjén, Te pedig azt mondod nekem, menjek, ismertessem Izraellel a Ház rajzát, és rajzoljam le a szemük láttára, hogy őrizzék meg az egész rajzát és minden előírását! [43:11] Hát meg tudják ők ezt valósítani?! Vezesd be őket a megnyugvás helyére,⁴² hogy hazatérjenek a fogságból, majd azután elmegyek, s elmondom nekik!”

A Szent (áldassék) így felelt Ezékielnek: „Mivel fiaim fogságra adattak, a Házam épülete semmissé lesz.”⁴³ A Szent (áldassék) ezt mondta: „Értékesebb az Írásban⁴⁴ való olvasása, mint a felépítése. Menj, és mondd el nekik: Fáradozzatok a Ház tervének olvasásával az Írásban,

³⁹ „Ezzel arányosan”: *middá ke-neged middá* – a Radaq egy szójátékkal társítja ide a *ius talionis* tórai elvét: ez érvényesül majd a méretek (*middót*) megjegyzésének jutalmazására vagy elhanyagolásának büntetésére.

⁴⁰ Ismét az Eliéznél már megfigyelt *al-kerah*, amit ott „jobb híján” fordítással adtam vissza; ld. a 9. jegyzetet.

⁴¹ Ld. pl. a Malbimot, akit tanulmányom első részében már idéztem: „melyet látnokod beszédeiből megismertem – végigmértem, len mérőszinórral és mérőpálcával, s tessék, megfejtettem a rejtvényt!” (*Patarti et ha-hiddá*; Malbim 1874, 8; Benke 2021, 47.)

⁴² *Hannah láhem* – a tórai hivatkozással (pl. Deut 12,9) ez a midrásbeli Ezékiel a honfoglalás megismétlését kéri Istentől.

⁴³ Értsd: most nem fog megvalósulni.

⁴⁴ „Az Írásban”: szó szerint: „a Tórában”, ami itt nyilván tágan értendő.

s Én olyan jutalmat adok azoknak, akik az olvasásán fáradoznak, mintha a Ház felépítésén fáradoznának!⁴⁵

Egy másik gyűjteményben, a rav Semuél nevéhez kötött midrásban ekként jelenik meg az Ezékiel-vers:

„Ők pedig szegyenkezzenek bűneik miatt, majd mérjék meg a tervrajzot!⁴⁶ – Hát megvan a Ház tervrajza? Nem, hanem [ezzel a verssel] azt mondta a Szent (áldassék): Mivel ti fáradoztok vele, olyan,⁴⁷ mintha építenétek.⁴⁸

Az általam vizsgált értelmezéstörténet kronológiai túlvégén pedig LIPMANN HELLER ekként pontosítja ugyanezt a hagyományt:

Erről Semuél így szólt: „Olyan, mintha építenétek” – mármint [ha megértetek] egy kicsit belőle, hiszen az egészet lehetetlen megérteni. [Viszont] a fáradozás olyan, mintha [az értelmező] az egészet felépítené, [mert] az a kevés, ami érthető, az a kevéske már olyan, mintha felépítené.⁴⁹

LIPMANN HELLER emellett megerősíti a korábbi kommentátorokat, akik szerint Izraelnek kötelező feladata megfejteni és memorizálni Ezékiel leírásait:

Az ŪR, áldassék, megparancsolta a prófétának, hogy szólítsa fel Izraelt, mérjék ki az épület teljes tervrajzát, és jegyezzék meg a tervét, nehogy azon a napon, amikor eljön a Messiás, senki se legyen itt, aki építhetne, aki a Szentély felépítésére odafordulhatna. Így magyarázta a Rási is: „Őrizték meg [a terveket... minden részletét]» – tanulják meg tőled a részletes méreteket, hogy tudják, miként kell elvégezni a végidőben.⁵⁰

I.2. Második konzultáció: túlméretezett külső udvar

Az építmények értelmezői számára az alapterület jelentette a másik kihívást. Az ezékieli szentélykomplexum alapterülete jóval meghaladja a második Szentélyhegy alapterületét, amely a Misna szerint 500 x 500 könyök, vagyis 5062 m² volt.⁵¹ A próféta 500 x 500 mérőnád méretű külső udvarának területe ugyanis mintegy 2,56 km².⁵² A belső udvar Ezékiel leírásában „száz könyök hosszú és száz könyök széles, tehát négyzet alakú,⁵³ vagyis 2704 m², tehát Ezékielnél a belső udvar 1:947

⁴⁵ *Tanhuma, Cav*, 14.

⁴⁶ Ezék 43,10.

⁴⁷ „Olyan”: értsd: úgy jártok; olyan jutalmat kaptok.

⁴⁸ *Peszikta rabbati* 16.

⁴⁹ Lipmann Heller 1602, bevezetés.

⁵⁰ I. h. Az idézett Rási-kommentár az Ezék 43,11-nél található.

⁵¹ mMiddót 2,1. Az átváltásom alapja a szokványos (45 cm-es, nem ezékieli) könyök (225 x 225 méter). Ganzel (2019, 478, 17. jegyzet) felhívja a figyelmet: előfordulhat, hogy ezt a Misnát meghatározta az 500 x 500-as szorzó, amely az Ezék 42,20-ban szerepel a falakkal határolt terület mértékeként – tehát a Middót talán csak azért szerepeltet 500 x 500 könyököt, hogy a számnév egybecsengjen Ezékiellel.

⁵² Ezék 42,15–20. A (mérő)nádnak (*kenim*) nevezett mértékegység ugyanis hat könyök (*ammá*), Ezékielnél viszont egy könyök = egy szokványos könyök plusz egy tenyér (*tefah*; 7 cm): 45+7=52 cm (ld. Ezék 43,13), és a nád is hat könyök plusz egy tenyér, vagyis egy mérőnád 3,2 m.

⁵³ Ezék 40,47; ld. még: 41,14. Ezékiel könyökével számolva ez 52 x 52 m.

arányban törpül el a külsőhöz képest.⁵⁴ Az ezékieli belső udvar is – ha nem is oly léptékben, mint a külső – eltér a második Szentélyétől, amire a Radaq is felhívja a figyelmet:⁵⁵

„Azután megmérte az udvart: száz könyök hosszú és száz könyök széles, tehát négyzet alakú volt.” – Ez nem így volt a második Szentélyben, mert az izraeliták udvara 135x11 könyök széles volt, s ugyanekkora volt a papok udvara is.⁵⁶

A külső udvar leírásakor Ezékiel mindhárom versben, mindegyik égtájnál, szinte szájbarágósan fogalmaz, mintha hangsúlyozni akarná, hogy nemcsak eszközként, hanem mértékegységként is *tényleg mérőnáddal* számol, nem könyökkel. A három versben, eszközként vagy mértékegységként összesen kilencszer szerepel a „nád” szó, s egyszer sem a „könyök”:

Megmérte a keleti oldalt mérőnáddal: ötszáz nád, végig mérőnáddal. Megmérte az északi oldalt mérőnáddal: ötszáz nád, végig mérőnáddal. Megmérte a déli oldalt mérőnáddal: ötszáz nád, végig mérőnáddal. Megmérte a tenger [felőli] oldalt mérőnáddal: ötszáz nád, végig mérőnáddal.⁵⁷

Az értelmezőket már a *Miqra'ot gedolot* kommentátorainál jóval korábban, a Septuagintában is zavarba hozta Ezékiel hatalmas külső udvara,⁵⁸ és – nem értelmezői, hanem írnokszerepben – hasonló küszködésről tanúskodhat a Leningrádi Kódex e szakaszában található *ketív-queré* pár is.⁵⁹ Középkori kommentátoraink közül a Radaq nem tudja elfogadni a roppant területet: az Ezékiel 42:16–19-nél „könyököt” olvas a több mint hatszorta hosszabb „mérőnád” helyére, bármiféle körülmenyeskedés vagy magyarázat nélkül:

⁵⁴ Szemben a salamoni Szentélyhegy nagyjából 1:3, vagy a heródesi bővítésen átesett plató hozzávetőlegesen 1:5 arányával.

⁵⁵ Az Ezék 40,47-nél.

⁵⁶ Tehát Ezékiel 2704 m²-es belső udvarával a második Szentély kapuja előtti „izraeliták (vagy férfiak) udvara” és a „papok udvara” – vagyis a Nikánór-kapun belüli terület mint egy 300 m²-e áll szemben; Ezékiel területébe azonban beleszámolandó a szentélyépület, míg a Radaqnak a második Szentély belső udvarára vonatkozó fenti adata minden bizonnyal a szentélyépület *nélkül* értendő. Ami magát a szentélyépületet illeti, a különbség még csekélyebb: Salamoné 60 x 20 könyök (27 x 9 méter = 243 m²), Ezékielnél (előcsarnok, templomcsarnok, Szentek Szentje) 11+40+20=71 x 20 könyök (az Ezékiel láttára méregető „férfi” sajátos könyökével számolva: 37 x 10,4 méter = 384 m²), ld. 1Kir 6,2 és Ezék 40,49; 41,1–2; 41,4.

⁵⁷ Ezék 42,16–19.

⁵⁸ A görög fordítók a „mérőnád” elhallgatása, illetve „könyökre” átfordítása között haboztak: az Ezékiel 42,16–19-ben a keleti, nyugati és déli oldalak 500-as számnevei (a 16. és a 18–19. versekben) magukban állnak, mértékegység nélkül (*kai diemetrészen pentakosziúsz en tó kalamó tú metrú*; „és a mérőnáddal ötszázat mért”); míg egyedül az északi oldalnál (a 17. versben) „könyök” szerepel (*kai diemetrészen [...] pékheisz pentakosziúsz en tó kalamó tú metrú*; „és a mérőnáddal ötszáz könyököt mért”). A Vulgata mindegyik versben a *Hebraica veritas* elvét követi; mértékegységként és eszközként is mérőnádát szerepeltet: *quingentos calamos in calamo mensurae*.

⁵⁹ A 16. versben található *ketív-queré* a *mé'ót* („száz”) szóban az *ʾalef* és a *mem* betűcserejéről tanúskodik: *ketív: „alef-mem-vav-tav” – queré: „mem-alef-vav-tav”;* talán a *ketív*ben megőrkített szófércéz a „könyök” (*ammót*) szóra „mozdult rá”, a mértékegységet elváró automatizmusként, s annak nyomán született a sajátos írnokhiba. Persze az is meglehet, hogy léteztek olyan héber kéziratváltozatok, amelyekben e versek valamelyikében „könyök” szerepelt, még ha ilyen kéziratoknak a BHS kritikai apparátusában nincs is nyomuk (ez esetben a Septuaginta esetleg a forrásszöveg alapján szerepeltet „könyököt”).

„Mégmérte a keleti oldalt” – ezen égtáj mentén, valamint az északi és a déli és a nyugati égtáj mentén is mindig ötszáz könyök volt a hossza és ugyanígy a szélessége is.⁶⁰

A Radaq bizonyára beleolvasta a Middót második Szentélyre vonatkozó fenti méretleírását Ezékiel könyvébe, anélkül, hogy észrevette volna a többszörös hossz mérték-, s vele a sokszoros terület mérték-különbséget, valamint a szövegnek azt a világos üzenetét, hogy a belső udvarnál alacsonyabb térkövezéssel ellátott, roppant területű külső udvar – szemben a történelmi Szentélyek külső udvarával – hatalmas tömeg befogadására képes.⁶¹

A Radaqtól eltérően a Rási szöveghűen kommentált, s láthatóan nem zavarta a hatalmas alapterület:

„Mind a négy égtáj felől megmérte” – háromezerszer háromezer könyököt, hiszen a mérónád hossza hat könyök. Erre alapozta a Kalíri⁶² [ezt a verssorát]: „Mérőzsinórt von a Szerelmem – háromezer könyök a négyzetben.” Ez a korábbi [terület] mérték harminchatszorosa, mert a Szentélyhegy⁶³ ötszázszor ötszáz könyök volt. [...] Ezért mondta a költő:⁶⁴ „Harminchatszoros; az ám, felszoroztatott!”⁶⁵

A Rásihoz hasonlóan szöveghű a beagency-i Eliézer is: „»Ötszáz nád« – ami háromezer könyök.”⁶⁶

II. A személyzeti szabályzat elbírálása

A Szentély személyzeti szabályzata, a hozzáférési jogosultságok tárgyában számos eltérés figyelhető meg a Tóra és Ezékiel Szentélye között. A Tóra értelmében a papok beléphettek a Sátor-szentélybe – sőt a főpap a Szentek Szentjébe –, míg a lévítáknak és az áldozó közembereknek a sátor udvara volt fenntartva, ahol az oltár állt, s áldozáskor az áldozó izraelita maga vágta le az állatot (kivéve a madáráldozatot, amelynek a pap csavarta le a fejét), a papok pedig a vért az oltárra fröcs-

⁶⁰ Az Ezék 42,16-nál.

⁶¹ Ezékiel külső udvarán pontosan négyszáz (nemzetközi stadion kategóriájú, 64 x 100 méteres) futballpályát lehetne kialakítani. A modern fordítóknak is nehezükre esik megemészteni a hatalmas alapterületet: „Mégmérte a keleti oldalt mérónáddal: ötszáz könyök volt mérónáddal mérve”, stb. – írja a 2014-es RÚF (hasonlóan az 1908-as és a 2011-es Károli-reviziókhoz), mindegyik égtájnál ugyanígy, zárójel vagy kurzíválás nélkül (az EFO még félrevezetőbb, csak „könyököt” szerepeltet, tehát pontosan úgy fordítja ezeket a verseket, ahogy a Radaq is átértelmezi őket). A leginkább elterjedt angol fordítások közül csak az ESV toldja be a „könyököt”, míg a KJV, a NAS, a NIV és a NRS szöveghűen fordít (*reed*).

⁶² Eleázár ben Kalir 6–7. századi bizánci héber nyelvű költő; a Rási itt – a *mg.alhatorah.org* szerkesztőinek jegyzete szerint – a „szukkót második napjára írott himnusz” (*qedustá’ de-jóm sení sel szukkót*) egyik sorát citálja.

⁶³ Értsd: a második Szentély külső udvara.

⁶⁴ Ismét ben Kalir, uo.

⁶⁵ Az Ezék 42,20-nál. A különbség valójában nagyobb, mint harminchatszoros, mert a Rási és az általa idézett Kalíri elhaladnak afölött, hogy Ezékiel mérónádjá nem hat könyök, hanem hat könyök *plusz egy tenyér*, sőt Ezékiel könyöke is egy normál könyök *plusz egy tenyér* (ld. az 52. jegyzetet), tehát a Rási mérónádként hét tenyeret (50 cm-t) – így a szentélykörzet mindegyik oldala mentén pedig már 3500 tenyeret (245 métert) – „elcsal”, de legalább az „500 nád” láttán 500 nádat olvas, nem 500 könyököt, mint a Radaq.

⁶⁶ Az Ezék 42,20-nál.

költék, amelyre felhelyezték a feldarabolt áldozat részeit.⁶⁷ Az Ezékiel rendszerében engedélyezett hatáskörök jelentősen eltérnek ettől: TOVA GANZEL szavaival „mindhárom társadalmi osztály – a papok, a lévíták és az izraeliták is – távolabb kerül a szent terektől, mint a Tórában.”⁶⁸ A papok közül eleve csak a kiválasztott családoké szabad szolgálnia.⁶⁹ A szentélyépület kapuját, amelyen a Jelenlét bevonult a Szentélybe, véglegesen bezárják; csak a fejedelem és a családok papjai járhatnak be az egyik kapuszárnyon kialakított közlekedőajtón, hogy a Jelenlét mellett, a kenyérszálalnál egyenek.⁷⁰ A lévíták segédkezhetnek ugyan a belső udvarban, de nem közelíthetnek az áldozatokhoz – tehát nem lépcsőzhetnek fel az oltárra –, tevékenységük a mézszárlásra és a kapuórságra korlátozódik, bűnhődésül és megszentelésül régi bűneikért.⁷¹ Ezékiel Szentélyében nem maguk az áldozók ölik le áldozataikat, ez a feladat a lévítákra hárul;⁷² az áldozó egyáltalán nem léphet a belső udvarba, legföljebb a külső udvarból, az egyik hosszú, fedett kapucsarnokon át próbálhat az oltárra kukucskálni, miközben az áldozatát égetik.⁷³ A külföldiek pedig, „akiknek szívük vagy testük körülmetéletlen”, egyáltalán nem járulhatnak a Szentélyhez.⁷⁴

A Rambam részletesen megörökíti, miként igyekeztek gondoskodni a második Szentély szentsége felől – egyebek mellett csak egy haladási irányban volt szabad közlekedni a szentélyhegyen, s nem lehetett átutazásra használni⁷⁵ –, nos, az ezékieli Szentély mindezen előírásokat meghaladja, s tán sikerül az emberi résztvevők tisztátalanságát teljesen kiiktatnia... A Szentély egész környéke is a szigorúbb elkülönítést szolgálja: Ezékiel látomásában az újrparcellázott és átnevezett Jeruzsálem afféle szentélyvárossá alakult, amelyben az áldozatok bemutatására és a Szentély megközelítésére jogosult fejedelem és a papok kapnak lakhatást.⁷⁶ A hozzáférés szigorú korlátai – amiként korábban a kőfalak, udvarok és kapubejárók leírása – egyértelműen arra mutat, hogy a végre visszatért Jelenlét féltett kincs, s meg kell óvni bármitől, ami ismét távozásra készíthető.⁷⁷

⁶⁷ Lev 1–3; 16.

⁶⁸ Ganzel 2019, 469.

⁶⁹ Ezék 43,19; 44,15.

⁷⁰ Ezék 44,1–3.

⁷¹ Ezék 44,10–14; v.ö. pl. Deut 33,10. A lévíták felmentését jelzi az is, hogy a földosztáskor törzsi területet kapnak „birtokul” – vagyis Istenük már nem tart igényt kizárólagos szolgálatukra, ami összeférhetetlen volt a törzsi szállásterülettel (Ezék 45,5; v.ö. pl. Num 18,2–6; Józ 13,33).

⁷² Ezék 44,11.

⁷³ Ezék 44,19.

⁷⁴ Ezék 44,9.

⁷⁵ *Misné Torá, Bét ha-behirá* 7.

⁷⁶ A Szentélykörzet a 2500-szor nagyobb, az „ÚRnak szentelt” város alapterületén foglal helyet (25'000 x 25'000 nád; Ezék 15,1), vagyis 6400 km², ami tizenkét Budapestnek felel meg. Jeruzsálem neve egyébként egyszer csak eltűnik a könyvben, ha keltezett részeit kronológiai sorrendbe állítjuk. Mielőtt Ezékiel hírt kapna a város és a salomoni Szentély pusztulásáról (a 12. év 10. hó 5. napján; 33,21), tízszer nevezi szokott nevén Júda fővárosát, a későbbre keltezett szövegekben egyszer sem. Viszont a megváltás előtti, illetve utáni városnak is új nevet ad: „Véresváros” (24,6); „Ott-az-ÚR” (48,35).

⁷⁷ Az első Szentélynél a páncélszekerényszerepet – a kései utókor megszépítő emlékezete szerint – a hegy gyomra töltötte be: a Rambam szerint Salamon megsejtette a Szentély majdani pusztulását, s ezért a mélyben pincelabirintust alakított ki a szövetségláda és egyéb kellékek elrejtésére (*Misné Torá, Bét ha-behirá* 4:1, bővebben ld.: Benke 2021, 15. jegyzet).

Kőfala volt körös-körül, [...] hogy elválassa a szentet a profántól.⁷⁸

Ez a házirend: a hegy tetején elkerített *egész terület* (!) a Szentek Szentje. Tessék, ez a házirend.⁷⁹

A [szentélyépület] kapuja zárva marad; nem nyitják ki, és nem jöhet be rajta senki, mert az Úr, Izrael Istene ment be rajta, tehát zárva marad.⁸⁰

A hatalmas szentélykörzet egészének hozzáférési besorolása: „Szentek Szentje”⁸¹ Ennek fényében amúgy Ezékiel szentélye éppen inkluzívnak is tekinthető: azáltal, hogy a teljes körzetet a legbelső szentély szintjére emeli, a külső udvarba szorult izraelitákat nem kizárja, hanem a legmagasabb szintű (főpapi!) szolgálatba iktatja. A legszélesebb inklúzióra mutathat a fordított irányú közlés is: nem a népnek kell az oltárhoz járulnia, hogy áldozatot hozzon Istenének, hanem a Jelenlét szolgál a külső udvar zarándokai felé a Szentély küszöbe alól fakadó életadó vízzel, valamint a patakparton termő, gyógyhatású gyümölcsfákkal. A hatalmas külső udvar ugyanis nem térköszívátag: középpütt, kelet–nyugati irányban kettéosztja a küszöbtől a külső udvar keleti kapujáig több mint egyméternyire mélyülő patak és az édenkertet idéző, gyümölcsfás liget.⁸² Így hozzáférhetőbb a Jelenlét a köznép számára, mint amennyire akár a Sátorszentély, akár a salamoni Szentély idejében volt, hiszen a patak folyóvá duzzad, s egészen a Holt-tengerig életre kelti a vidéket.⁸³

Az ezékieli Szentély másik egyedi személyzeti-jogosultsági vonása a fejedelem (*nászi*) karaktere, a nemzeti megváltás utáni Izrael és a város egyfajta uralkodója,⁸⁴ aki mégsem „király”: a királyság intézménye, amely eleve rossz csillagzat alatt született, és Manassével végképp inkriminálódott, Ezékiel új városában szóba sem kerül. Név szerint nem ismerjük meg, viszont anynyi tudható felőle, hogy nem feltámasztott nemzeti hős vagy hajdani király (mint Jeremiásnál),⁸⁵ sem feddhetetlen messiás, hiszen a saját bűneiért is áldozatot mutat be, és ingatlanvagyonát a fiai öröklik.⁸⁶ Szerepét tekintve városvezető pap (akár a Genesisben Malkicedek), hiszen aktív szerepet tölt be az áldozati rendszerben, olyannyira, hogy a hétköznapi áldozatokon (*tamid*) kívül minden áldozatot ő mutat be:

⁷⁸ *Le-havdíl bén ha-qódes le-hól*; Ezék 42,20.

⁷⁹ Ezék 43,12. Érdekes, hogy Ezékiel a hihetlenebb részleteknél ismételi, mintha így jelezne: komolyan gondolja (ahogy a külső udvar alapterületénél – a mérőnád mértékegységénél – is látjuk majd).

⁸⁰ Ezék 44,2.

⁸¹ A fordítások, amelyek a *qódes ha-qodasim* kifejezést rendre tulajdonnévként fordítják (ahogy a 41,4-ben, a tényleges Szentek Szentje alapterületének leírásánál), itt, a 43,12-ben kivételesen fokozásként értelmezik (pl. 2014-es RÜF: „igen szent”). Pedig Ezékiel átcímkezi a szentélykörzet részeit, azok új rendeltetése szerint, s ennek keretében – szentségét tekintve – immár a *teljes plató egyenértékű* a Szentek Szentjével.

⁸² Ezékiel az édenkerti állapot helyreállításáról prófétál, amely ezen az országrészen Szodoma és Gomora elpusztításáig fennállt (Gen 13,10).

⁸³ Ezék 47,1–12.

⁸⁴ Ld. Ezék 12,10 („Jeruzsálem fejedelme”).

⁸⁵ Jeremiás így prófétált a nemzeti megváltás felől: „Nyomorúságos időt él meg Jákob, és abból szabadul majd meg! Aznap majd – így szól a Seregek URa – letöröm az igáját a nyakadról, és a köteleidet eltépem. Idegenek nem vetik őt többé szolgásgba, hanem az URat, Istenüket fogják szolgálni, és Dávidot, királyukat, akit feltámasztok nekik.” (Jer 30,7–10).

⁸⁶ Ezék 45,22; 46,16.

A fejedelemre hárulnak az égőáldozatok, az ételáldozat és italáldozat az ünnepeken, újhholdkor és szombatonként: Izrael házának valamennyi ünnepén. Ő végezze el a vétékáldozatot, az ételáldozatot, az égőáldozatot és a békeáldozatot, amelyek elfedezésül szolgálnak Izrael házáért.⁸⁷

A rabbinikus bírálóbizottságot a személyzeti előírások számos rendhagyó vonása közül azok a különös, a Tóránál szigorúbb életmódbeli vagy ruházati rendelkezések foglalkoztatták, amelyek Ezékiel Szentélyében a cádókita ágra szűkített papi kasztra vonatkoznak.⁸⁸

II.1. Első konzultáció: új tisztasági szabályzat

A papi tisztaság és tisztátalanság kérdésének egyik fontos vetülete a halottakkal való érintkezéssel kapcsolatos. Ezékielnél azt olvassuk, a pap halotti tisztátalanságból való „megtisztulása után hét napot számoljanak rá.”⁸⁹ A Tóra azonban nem ír elő további hét napot a megtisztulás hét napja után.⁹⁰ A Rási egy talmudi szöveghelyre hivatkozva a megtisztulás hét napjával teszi egyenlővé az Ezékielnél szereplő hét napot (jóllehet Ezékiel egyértelműen a megtisztulás *után* napokról szól):

„*Megtisztulása után*” – attól fogva, hogy már nem érintkezik a halottal, ahogy a *Moéd qatan* [traktátus] tanítja.

A Radaq más utat választ:

„*Megtisztulása után*” – talán a jövőre [vonatkozik], [amikor] nagyobb szentség [kell], hogy miután megtisztult, a hét nap után további hét napot számolnak rá, de mestereink (emlékük legyen áldott) nem újításként magyarázták: „*Megtisztulása után*» – attól fogva, hogy már nem érintkezik a halottal”.

Szintén a tisztaság és tisztátalanság kérdéséhez kapcsolódnak az étkezési előírások. Ezékielnél az áll, hogy „A papok ne egyenek semmilyen magától elpusztult vagy széttépett madarat vagy állatot.”⁹¹ A bölcsek körében felmerül a kérdés, vajon miért írja ezt elő Ezékiel a papoknak, tekintve, hogy az egész népnek tilos dögöt ennie. Már a talmudi rabbik is fennakadtak azon, hogy az előírásból az következhet: aki nem pap, az ehét magától elpusztult vagy széttépett állatot.⁹²

⁸⁷ Ezék 45,17.

⁸⁸ Ezék 44,15–31. Az alábbi személyzeti témákra Jadan hívta fel a figyelmet: Jadan 2006. Nem mindegyik szabálynál látok kísérletet, hogy összehangolják Ezékielt a Tórával. Ilyen például a papi frizuraszabályok kérdése: Ezékielnél azt olvassuk, a papok „Ne borotválják le a fejüket, de lenőni se hagyják a hajukat: csak vágassák le!” (44,20) A Tóra azonban nem ír elő hajviseletet a papok részére (még a Szentélyben végzett szolgálatuk idejére sem); a tarvágás és a lenövesztés tilalma egyaránt csak gyászritusok kapcsán hangzik el, és minden izraelitára vonatkozik (Lev 10,6 ill. 21,5).

⁸⁹ Ezék 44,26.

⁹⁰ Num 19,14.

⁹¹ Ezék 44,31.

⁹² Pl. Deut 17,21.

„A papok ne egyenek semmilyen magától elpusztult vagy széttépett madarat vagy állatot!” – Csak a papok nem ehetnek [ilyesmit], de egy izraelita ehet?

Johanán rabbi ezt mondta: „Ez a szakaszt a jövőben majd Illés magyarázza meg.”⁹³

Rabina ezt mondta: „Muszáj volt [megismételni ezt a tilalmat külön] a papok számára, különben azt gondolhatnánk, hogy mivel [a papoknak] szabad a letépett [fejű áldozati madár fogyasztása], ezért magától elpusztult vagy széttépett állatot is ehetnek.

A Rási ezt a talmudi hagyományt ismétli el, ahogy a Radaq is, ő azonban ehhez még hozzáfűzi:

azért tiltja meg itt külön a papoknak, mert ők folyton a Szentélyben vannak, tehát rájuk hangsúlyosabb tisztátalansági tilalmak vonatkoznak, mint [általában] Izraelre, ezért mondja: „a papok ne egyenek!”

II.2. Második konzultáció: új ruházkodási szabályzat

Ezékiel megtiltja, hogy a papok a belső udvarban bármiféle gyapjúruhát viseljenek (csakis lenvászon ruhát hordhatnak), ami ellenkezik a tórai meghagyással, mely szerint a papnak türkiz gyapjút (*tekhelet*) tartalmazó köntöst (*efódot*) kellett viselnie a szentélyudvarban.⁹⁴ A Rási figyelmen kívül hagyja a szó szerinti jelentést, és az udvart (*azará*) átértelmezi a Szentek Szentjére, ahol *jóm kippuron* csakugyan tilos volt gyapjút viselni.⁹⁵

„A belső udvar kapuin” – [a Szentély] előtt és odabent, *jóm kippuron*.

„Semmi gyapjú⁹⁶ ne legyen rajtuk” – a köntösben és az övben lévő türkiz gyapjút⁹⁷ tilos viselni *jóm kippuron* az odabent végzett szolgálat során.

A Radaq, aki tán ismét elégtelennek érezte a Rási magyarázatát, ekként áll a kihíváshoz:⁹⁸

„S amikor belépnek a belső udvar kapuin” – ha a belső udvart a maga értelmében vesszük, akkor ez a papok udvarának az oltárhoz [vezető] kapuját jelenti, ahonnan az előcsarnok⁹⁹ kapuja [nyílik], mert ez az egész az udvar. Ez [a gyapjútílalom] tehát újítás a jövőre nézve, mert a papi ruhák, amelyeket használtak, gyapjú[ruhá]k voltak, ahogy Mózes Tórájában meg van írva, mert a *tekhelet* türkizre festett gyapjú. Mondhatnánk, hogy itt a főpap *jóm kippuri* szolgálatáról van szó, [a Szentély] előtt és odabent, mert [ott és akkor] ő lenvászonruhában szolgált, de [mégis] hogyan [olvashatnánk] a *dvirt* udvarnak, ha a Házat jelenti, és miként magyaráznánk, hogy az „amikor jönnek... ruházkodjanak” [szövegrész] többesszámban áll, pedig azt a szolgálatot csak a főpap látta el; csak ő ment be oda, és csakis *jóm kippuron*!

⁹³ bMenahót 45a.

⁹⁴ Ezék 44,17; v.ö. Ex 28,31–36.

⁹⁵ Az Ezék 44,17-nél.

⁹⁶ *Cemer*.

⁹⁷ *Tekhelet*.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ *Ulám*.

A Radaq tehát, úgy tűnik, vitába száll a Rásival, és más magyarázatot talál: a jövőben szabályváltozásra számít.

II.3. Harmadik konzultáció: új házassági szabályzat

Ami a papfeleségeket illeti, Ezékielnél azt olvassuk, a papok „Ne vegyenek feleségül özvegyet vagy elvált nőt; csak izraeli szüzlányt vehetnek feleségül, vagy pap özvegyasszonyát.”¹⁰⁰ A Tóra ezzel szemben csupán annyit ír elő, „mivel szentek ők Istenük számára, ne vegyenek feleségül prostituáltat vagy megbecstelenített nőt, se olyat, akit a férje elbocsátott.”¹⁰¹ A kihívásra már az *amorák* megoldást kerestek:

Rav Nahman azt mondta Ravának: „A vers eleje a főpapra [vonatkozik], a vége pedig egy közpapra.” [Rava] ezt mondta: „Így van.” [Erre Rav Nahman visszakérdezett:] „De lehet egy vers így megírva?”¹⁰² [Rava] ezt mondta: „Ugyanígy [működik], amikor meg van írva: »Isten lámpása még nem hunyt ki, és Sámuel az Úr Szentélyében feküdt«¹⁰³ – de mivel csak Dávid házának királyai lakhattak a [Szentély] udvarában, inkább [így értendő a szakasz]: »Isten lámpása még nem hunyt ki az Úr Szentélyében, Sámuel pedig a helyén feküdt [az udvaron kívül].« Tehát a »papi özvegyet... vehetnek feleségül« [szakasz] azt jelentené, hogy a papok csak papok özvegyeivel házassodhatnak, de a népből nem [vehetnek el özvegyet]? [Nem, hanem] a »papi özvegyet... vehetnek feleségül« [szakasz] azt jelenti, hogy bármelyik közpap elvehet [özvegyet a népből]!”¹⁰⁴

A vers egy részét eltérítő *amorákkal* ellentétben a Radaq másképp – ismét a jövőbeli szabályváltozások felé – talál kiutat, e magyarázattal:¹⁰⁵

„Özvegyet” – ha ez minden papra vonatkozik, akkor azt jelenti, hogy a jövőben nagyobb lesz a szentség.¹⁰⁶

III. Az áldozati rendszer elbírálása

A személyzeti előírások különbségeinél is nagyobb kihívást jelent a harmadik témakör: Ezékiel szentélyének kultikus sajátosságai. Mint már említettem, az Ezékielnél hiányzó ünnepeket vagy áldozatokat a rabbik nem kezelik omissziók gyanánt, pedig az éves ünnepek közül csak a *peszah* (és a vele egybetartozó *maccót*), valamint az – egynaposra rövidített – *szukkót* szerepel Ezékielnél. Mi több, két megmaradt zarándokünnepén a próféta más áldozatokkal számol, mint a Tóra; a sok különbség közt is feltűnő például, hogy az ezékieli Szentélyben sem a *szukkóton*, sem a *peszahon* (!)

¹⁰⁰ Ezék 44,22.

¹⁰¹ Lev 21,7.

¹⁰² Értsd: lehetséges, hogy egy vers két fele másra vonatkozzon anélkül, hogy ezt kifejezetten jeleznék?

¹⁰³ 1Sám 3,3.

¹⁰⁴ bKiddusin 78b.

¹⁰⁵ Az Ezékiel 44,22-nél.

¹⁰⁶ *Jihje ze le-toszefet qedusa le-'atid*.

nincs bárányáldozat. Két zarándokünnepéhez Ezékiel pontosan ugyanolyan áldozatokat rendel, ezáltal rítusukat tekintve egyenlőségelet tesz a nagy tavaszi és őszi tömegrendezvények közé.¹⁰⁷

A két megmaradt éves ünnep mellett a szombat és újhold áldozatai is eltérnek a Tórában foglaltaktól, a mindennapi áldozatnál pedig Ezékiel ismétléssel hangsúlyozza, hogy csak reggel szükséges, talán éppen azért, hogy kiemelje a Tórától való eltérését.¹⁰⁸

Az ezékieli Szentély rendtartása pontosan az alábbiak szerint tér el a Tórától az áldozati állatok, ételek és italok tekintetében:

	A Tórában	Ezékielnél
Peszah és maccót (Num 28:16–22; Ezék 45:21–24)	Két bikaborjú, egy kos és hét bárány égőáldozatul; valamint olajjal gyúrt liszt – bikánként háromtized, kosonként kéttized, bárányonként egytized véka ¹⁰⁹ – ételáldozatul; valamint egy kecskebak vétekáldozatul. A <i>maccót</i> mind a hét napján a <i>peszahi</i> áldozatok ismétlődnek.	Egyetlen bika, vétekáldozatul; majd a <i>maccót</i> mind a hét napján hét bika és hét kos égőáldozatul; valamint egy kecskebak vétekáldozatul; valamint bikánként és kosonként egy-egy véka liszt, és egy csöbör olaj minden véka liszthez ételáldozatul.
Szukkót (Num 29:12–34; Ezék 45:25)	A hét napon át naponta eggyel kevesebb (13–7) bikaborjú, két kos és tizennégy bárány naponta égőáldozatul; valamint olajjal gyúrt liszt ételáldozatul (ugyanolyan arányban, mint <i>peszahkor</i>); valamint egy kecskebak vétekáldozatul.	A <i>maccót</i> egy napjával megegyező áldozatok: „ugyanúgy járjon el, amiként a hétnapos ünnepen”. Csak a hetedik hó 15-e felől olvassuk: a <i>szukkót</i> egynapos.
Szombat (Num 28:9–10; Ezék 46:4–5)	Két bárányt égőáldozatul; valamint két tized véka liszt olajjal gyúrva ételáldozatul; valamint a hozzá tartozó italáldozat.	Hat bárány és egy kos égőáldozatul; valamint a koshoz egy véka, a bárányokhoz pedig tetszés szerinti mennyiségű liszt ételáldozatul (és egy csöbör olaj minden véka liszt-hez).
Újhold (Num 28:11–15; Ezék 46:6–7)	Két bikaborjú, hét bárány egy kos és egy kos égőáldozatul; olajjal gyúrt liszt ételáldozatul (ugyanolyan arányban, mint <i>peszahkor</i>); valamint fél csöbör bor egy bikához, egyharmad csöbör egy koshoz és negyed csöbör egy bárányhoz italáldozatul; valamint egy kecskebak vétekáldozatul.	Egy bikaborjú, hat bárány és egy kos; a bikához és a koshoz egy-egy véka, a bárányokhoz pedig tetszés szerinti mennyiségű liszt ételáldozatul (és egy csöbör olaj minden véka liszt-hez).
A mindennapos égőáldozat (<i>tamid</i> ; Num 28:3–4; Ezék 46:13–15)	Naponta kétszer, reggel és estefelé egy-egy bárány égőáldozatul; valamint egytized véka liszt és egynegyed csöbör olaj ételáldozatul.	Minden reggel egy bárány, égőáldozatul; valamint egyhatod véka liszt és egyharmad csöbör olaj ételáldozatul.

¹⁰⁷ Walther Zimmerli szerint Ezékiel tudatosan rendeli pontosan ugyanazt az áldozati szertartást a *peszah*hoz és a *szukkó*hoz, hogy kiegyenlítse a két – pontosan fél év különbséggel megtartott – nagy zarándokünnepet, s így az ünnepi naptárt két nagy zarándokünnepre egyszerűsítse (Zimmerli 1983, 485–486, idézi: Ganzel 2021).

¹⁰⁸ Ezék 46,13. 14. 15; v.ö. Num 28,1–8.

¹⁰⁹ Itt és a következőkben „vékának” fordítom a 40 literes *šfát*; „zsombornak” az egyharmad *šfán*ak megfelelő, 13 literes *še’át*; és „csöbörnek” az 5,7 liternyi *hínt*.

III.1. Első konzultáció: sok a liszt

Ezékiel az állatáldozatokat kísérő ételáldozatokhoz több lisztet rendel, mint a Tóra: „egy véka a bika, egy véka a kos, és egy véka a juh mellé.”¹¹⁰ Eleázár ben Hananja ben Hizkija ben Garón – akinek apja a tanulmányom első részében idézett talmudi anekdota szerint exegetikai hőstettével egymaga mentette meg Ezékiel könyvét a bevonástól – egy rövidke halákhikus midrásban „hozzászól” egy mértékegységekkel kapcsolatos diskurzushoz, s éppen az Ezékiel 46:11-et idézi, a kosok és a juhok égőáldozata mellett bemutatandó ételáldozatok lisztmennyisége felől:¹¹¹

Rabbi Eleázár ben Hananja ben Hizkija ben Garón mondja: „Egy véka a bika, egy véka a kos, és egy véka a juh mellé.”¹¹² De hát akkor a bikák, kosok és juhok mellé szánt mennyiség ugyanakkora?! [Hiszen a Tórában ez áll: „Az ételáldozat háromtized véka olajjal kevert liszt a bika, két tized a kos, és egy tized a juh mellé, mind a hét juh esetében.”¹¹³] Nem, hanem arra tanít [Ezékiel szövege], hogy van nagyvéka és kisvéka, s mindkettőt „vékának” nevezzük.¹¹⁴

Rabbi Eleázár megoldása tehát abban áll, hogy ugyanazon főnévnek két jelentést tulajdonít, ezáltal harmonizálja a két ételáldozati szabályzatot. Egy évezred múltán a Rási szintén fogalomátértelmezéssel keres megoldást:¹¹⁵

„Egy véka a bika [...] mellé ételáldozatul” – nem tudom, mi ez!¹¹⁶ Hiszen a Tórában az áll, hogy „három tized”! Azt mondhatnánk erre: egy véka dará[ról van szó], amiből egy zombor[ra való] egytized [véka liszt]et ad ki, [és így kapunk eredményül háromtized véka lisztet,] mert három zombor egy véka.”¹¹⁷

Tehát a Rási szerint Ezékiel másféle gabonaőrleményre gondolt, mint amiről beszélt, s e tekintetben technikája hasonló a fenti halákhikus *midráshoz*, ugyanakkor feltételezi, hogy a mértékegységek felől a próféta rébuszokban beszélt.

III.2. Második konzultáció: kevés az állat

Ebben a bírálati vitapontban – amely a legtöbb értelmezői figyelmet kapta – már a Talmud is támpontot nyújtott a későbbi kommentátoroknak, s a következő megoldásokat kínálja az újholdi áldozati állatok számbeli eltéréseire:

¹¹⁰ Ezék 46,11, v.ö. Num 29,3-4.

¹¹¹ Tanulmányom első részében félreolvastam ezt a halákhikus midrást, és úgy értettem, mintha maga Hananja szólna hozzá a vitához (Benke 2021, 40–41), ezt ezúton helyesbítem: a fia, Eleázár szólal meg.

¹¹² Ezék 46,11.

¹¹³ Num 29,3-4.

¹¹⁴ *Szifré Devarim, Kí técé*, 294,9.

¹¹⁵ Az Ezékiel 45,24-nél.

¹¹⁶ *Éni jodéa má hú*.

¹¹⁷ Az idézetben a *szolet* főnevet fordítottam „lisztnek”, a *qemahot* „darának”. (Szakszerűbb volna a finomliszt – fogós liszt fordítás, mert a *qemah* is liszt – finomabb őrlésű a daránál –, de akkor úgy tűnhetne, a Rási csak módosítja ugyanazt a főnevet, nem pedig lecseréli.) Az űrmértékegységek felől ld. a 109. jegyzetet.

„Újholdkor [a fejedelem áldozzon] egy hibátlan bikaborjat, hat bárányt és egy kost.” – Ez mire tanít? Hiszen a Tórában ez áll: „bikaborjakat”!¹¹⁸ A szám azért [más, hogy kifejezze]: ha nem tud kettőt szerezni, akkor vigyen csak egyet; erre tanít, hogy „egy bikaborjat”.

„Hat bárányt” – Ez mire tanít? Hiszen a Tórában ez áll: „hetet”! A szám azért [más, hogy kifejezze]: ha nem tud hetet szerezni, akkor elég hatot vinnie; ezért áll itt „hat”. Sőt, ha nem tud hatot szerezni, akkor elég ötöt vinnie; ha nem tud ötöt szerezni, akkor elég négyet vinnie; ha nem tud négyet szerezni, akkor elég hármat vinnie; ha nem tud hármat szerezni, akkor elég kettőt vinnie. Akár egyet [is vihet]? [Igen,] erre tanít a következő vers: „a bárányokhoz pedig annyit, amennyit megengedhet.”¹¹⁹

A talmudi megoldáshoz az szolgáltat alapot, hogy a *Numeri* pontos mértéket határoz meg a bárányokhoz mellékelendő ételáldozathoz („egyized véka olajjal kevert lisztet minden bárány mellé, ételáldozatul”),¹²⁰ míg Ezékiel nem határozza meg a mértékét: „a bárányokhoz annyit, amennyit megengedhet.”¹²¹ A talmudi bölcsek „félreolvassák” Ezékielt, mintha ez a mondatrésze nemcsak az ételáldozat mértékére, hanem a bárányok számára is vonatkozna, s ennek alapján jutnak a következtetésre: Ezékiel általában azért szerepeltet kevesebb állatot, hogy értésünkre adja, ha valakinek nem állna rendelkezésre a Tórában az újholdra előírt számú bárány, vihet kevesebbet, s akár egyetlen bárány is elegendő áldozat.¹²²

A talmudi bölcsek megoldására a *Miqra'ot gedolot* kommentátorai közül a Rási támaszkodik. Az újhold kapcsán (az Ezékiel 46:6-nál, ahol az újhold alkalmával feláldozott bikaborjak számát kommentálja) szóról szóra idézi a fenti *gemarát*, majd a szombati áldozatok eltérésének harmonizálásához is részben ehhez a megfejtéshez folyamodik. A fejedelem szombati égőáldozatához pedig a következő magyarázatot fűzi:¹²³

„A fejedelem szombaton ilyen égőáldozatot mutasson be az Ūrnak: hat hibátlan bárányt és egy hibátlan kost...”

„Szombaton... hat bárányt” – Nem értem, miért,¹²⁴ hiszen a Tóra „két bárányt” mondott!¹²⁵ Viszont a „szombat” jelentheti a teremtés szombatját,¹²⁶ de ünnepnapot is, és én azt mondom, hogy ez a „szombat” nem a teremtés szombatja, hanem olyan ünnepnap, amelyhez hét bárány és két kos kell. Ezzel arra tanít, hogy egyik [rendtartás] sem zárja ki a másikat, és ha valaki nem tud hetet szerezni, akkor hatot kell vinnie, és ha nem tud két kost szerezni, akkor egyet kell hoznia, ahogyan a bölcsek az újhold kapcsán magyarázták.

¹¹⁸ Num 28,11.

¹¹⁹ bMenahót 45a. Az utolsó idézet: Ezék 46,7.

¹²⁰ Num 28,13.

¹²¹ Ezék 46,7.

¹²² Ganzel erről az exegetikai technikáról megjegyzi: bevett módszer a halákhikus irodalomban (bár a próféták közül csak Ezékiel értelmezéstörténetében figyelhető meg, hiszen csak Ezékiel könyve tartalmaz halákhikus anyagot); néhány idevágó bibliográfiai hivatkozáshoz ld. Ganzel 2020, 10–11.

¹²³ Az Ezék 46,4-nél.

¹²⁴ *Lo' jada'ti lammá.*

¹²⁵ Num 28,9.

¹²⁶ Értsd: a hét hetedik napját.

Vagyis a Rási szerint Ezékiel itt nem szombati, hanem általában ünnepi áldozatot ír le – az itt szereplő *sabbat* valójában *jóm tov* –, és csak azért szerepeltet kevesebb áldozati állatot, mint a Tóra, hogy jelezze: aki nem tudja felajánlani a Tórában előírt számú áldozatot, az vihet kevesebbet. Magyarázatahoz Ezékiel szövegének minden fontosabb paraméterét (a „szombatot” és az állatok mennyiségét) át kellett értelmeznie.

A *Menahót* traktátusban Ezékiel újholdi áldozatai kapcsán megszólaló amorák más irányokat is szabtak az exegézisnek:

„Így szólt az ÚR Isten: Az első hónap első napján végy egy hibátlan bikaborjat, és vétekáldozattal avasd fel!¹²⁷ a Szentélyt!¹²⁸ – „Vétekáldozattal avasd fel”?! [De hiszen a Tóra szerint] égőáldozat [az újholdkor feláldozott két bika]!¹²⁹

Rabbi Johanán ezt mondta: „Ezt a szakaszt majd a jövőben Illés magyarázza meg.” Rav Ási [viszont] ezt mondta: „az [oltár]avatási áldozatokra [értendő], amelyeket Ezra idejében áldoztak, ahhoz hasonlóan, ahogy Mózes idejében áldoztak [a Sátorszentély avatásakor].”

Azt is tanultuk [egy *barajtából*], hogy rabbi Jehuda ezt mondta: „Ezt a szakaszt majd a jövőben Illés magyarázza meg.” Rabbi Joszi [viszont] ezt mondta: „az [oltár]avatási áldozatokra [értendő], amelyeket Ezra idejében áldoztak, ahhoz hasonlóan, ahogy Mózes idejében [a Sátorszentély avatásakor] áldoztak. Erre azt mondta [Jehuda Joszi]nak: „Legyél csak efelől meggyőződve, mert engem meggyőztél!”¹³⁰

Rabbi Johanán (és egy *barajtából* idecitált rabbi Jehuda) tehát lerázza magáról a magyarázatkényszert, és elhalasztja – Illésre testálja – a probléma megoldását, míg vele szemben Rav Ási (valamint rabbi Joszi) azonban úgy véli: Ezékielnek ez a verse (a látszat dacára) nem az újholdkor általában bemutatandó áldozatokra, hanem az Ezra-féle második Szentély avatásának áldozataira érvényes. Végül a *barajtából* idézett – tehát tannaitikus, nagyobb tekintélyként kezelt – hagyományrétegben az előbbi irányzat képviselője adja be a derekát, ami arra utalhat, hogy a *szugja* szerkesztői Ezra oltáravatását tekintették a helyes értelmezési iránynak, s nem Illés majdani magyarázatára számítottak.

Talán a *barajta* tekintélye készíti a középkori utódok közül a Rásit is állásfoglalására. Talmud-kommentárjában a következő észrevételt csatolja a „Rav Ási ezt mondta” szavakhoz:

Én [is] hadd magyarázzam azzal, hogy az avatáskor áldoztak, s így Ezékiel prófécijája a második Szentély felőli prófécia volt, afelől, ahogy a felavatásán áldozatokat mutatnak be.¹³¹

Ahogy tehát a *hurbán* után a második Szentély emléke egybeolvadt a hön vágyott ezékieli Szentély sajátosságaival,¹³² hasonlóképpen történt az áldozatok kapcsán is: némelyik bölcs a második Szentély gyakorlatában kereste Ezékiel kultuszának beteljesedését.

¹²⁷ *Ve-hittétá*.

¹²⁸ Ezék 45,18.

¹²⁹ Num 28,11.

¹³⁰ bMenahót 45a. (Az utolsó mondat szó szerint: „Nyugtasd meg elmédet, mert az én elmémet megnyugtattad.”)

¹³¹ A Rási a Menahót 45a,12-nél (a „*rav 'Asi 'amar*” szavakhoz). Ezt a részletet nem találtam volna meg, ha Ganzel (2020, 11) nem hívja fel rá a figyelmet.

¹³² Ld. a tanulmányom első részét, Benke 2021, 45–47.

A középkori utódok közül a Rambam a másik irány mentén indul el (a szöveg a jövőre vonatkozik), s egyben a hatályszűkítés exegetikai megoldását választja: Ezékiel áldozati rendtartása korlátozott érvényű, hiszen kizárólag a majdani Szentély oltárszentelésére érvényes.

Az Ezékiel könyvében említett kísérőáldozatok minden tanítása, maguknak az áldozatoknak a számadatai és az ott leírt szolgálati rend mind-mind avatási [szertartások]. E nemzedékek nem gyakorolják őket: a próféta azt adta parancsba s azt magyarázta el, milyen avatási áldozatokat mutatnak majd be az oltártisztításkor, a Messiáskirály eljövetelekor, amikor a harmadik Szentély felépül.¹³³

A jövőre vonatkoztatja Ezékiel áldozati rendtartását a beaugency-i Eliézer is, aki szintén leszűkíti a kijelentés hatályát, de a Rambamtól eltérő módon: úgy vélekedik, hogy Ezékiel speciális, személyes áldozati rendtartást ismertet, amely egyedül a majdani fejedelemre érvényes. Így értelmezi például Ezékiel *szukkóti* áldozatleírásának egyik részletét (a 45:25-nél):

„A hetedik hónapban, a hónap tizenötödik napjának ünnepén ugyanúgy járjon el, amiként a hétnapos ünnepen...”

„Ugyanúgy” – ez is változtatás,¹³⁴ ami csak azért került ide, hogy a jövőben a szentség és a megtisztulás magasabb szintjei is megjelenjenek. Mindez a fejedelemről szól, aki megbízást kap az Ég szolgálatára, hogy következetes legyen a szolgálatban és közel maradjon a Házához, és „ne igazodjon a kevélyekhez.”¹³⁵ ahogy Izrael királyai és a papok tették. Ugyanakkor az [általános] áldozatok úgy zajlanak, ahogyan Mózes Tórájában meg vannak írva. Mert ezek az [Ezékielnél szereplő] dolgok csak a fejedelemre vonatkoznak, amint már elmagyaráztam.¹³⁶

A fenti harmonizációs és hatályszűkítő megoldási kísérletektől gyökeresen eltér a Radaq immár többedízben látott huszárvágása: a szabályok a jövőben megváltoznak.

„A fejedelem szombaton ilyen égőáldozatot mutasson be az Úrnak: hat hibátlan bárányt és egy hibátlan kost...”

„Égőáldozatot” – Előadja, milyen áldozatot mutat be [a fejedelem] önmagáért és a köznépert: hat hibátlan bárányt és egy hibátlan kost. Ez nem a Tórában leírt áldozat – se a szombati, se az ünnepi¹³⁷ –; újításra kerül sor az áldozatokban, ahogy már megírtuk.¹³⁸

¹³³ *Misné Torá, Széfer 'Avodá, Hilkhót ma'aszé ha-korbanót* 2:14. (A Rambam e meglátására is Ganzel hívta fel a figyelmemet: Ganzel 2019, 479, 29. jegyzet) Az ellentmondások feloldása érdekében a bibliai szakasz hatályát szűkítő rabbinikus exegetikai eljárásról bővebben ld. Ganzel 2020, 13.

¹³⁴ Hiszen a Tóra szerint a szukkót hét napján napról napra eggyel kevesebb számú (13–7) bikaborjút kellett megáldozni (ld. Num 29,12–34).

¹³⁵ Zsolt 40,5.

¹³⁶ A beaugency-i Eliézer a 45. fejezet szinte mindegyik rendelkezéséhez hozzáfűzi, hogy a *nászira* vonatkozik, itt ezek bármelyikét értheti „magyarázat” (*pérús*) alatt; nagyobb terjedelemben azonban csak itt időzik el a kérdésen.

¹³⁷ A Radaq megint bizonyára a Rási megoldására reflektál.

¹³⁸ Az Ezék 46,4-nél.

IV. Konklúzió

E legutóbb ismertetett vitapont kapta a legtöbb figyelmet s következésképpen a leginkább összetett értékelést, így lehetőséget biztosít mindazon exegetikai irányok összegzésére, amelyeket a kisebb horderejű témákban is megfigyelhettünk.

A Talmud – a tannaitikus és *amorai* tekintélyrétegeből is – egy felelősségáthárító futurista exegetikai irányt, valamint egy preterista harmonizációs törekvést rögzít (a proféciát a jövőben Illés magyarázza meg, ill. Ezra oltárvatási áldozataiban beteljesedett). A francia *pesat*-iskolából a Rási az egyetemes (vagyis időkeret vagy hatályszerűítés nélküli) harmonizációt keresi, olyan elszántan, hogy minden ütközésnél a proféta szavait hajlítja új (a Tórának megfelelő) jelentés felé; vele szemben a beaugency-i Eliézer futurista hatályszerűkítést képvisel (Ezékiel áldozati rendtartásai csak a majdani fejedelemre érvényesek). Hasonlóan futurista és hatályszerűkítő a Rambam, viszont másként szűkít (a majdani oltárszentelésre korlátozva a szakasz érvényét). Végül a Radaq a legradikálisabb futurista: nemcsak Illés magyarázatára, hanem merőben új Törvényre számít a jövőben, s így vonja ki magát a Tórával való harmonizáció kényszere alól.

A fenti exegetikai irányok két törésvonal mentén is csoportokba oszthatók: egyfelől a versek érvényét szűkítő, illetve egyetemesnek tekintő táborok; másfelől a preterista és futurista szembenállás mentén. S mint láttuk, a preterista tábor abból a megfontolásból törekszik az ellentétek feloldására, hogy Ezékiel előírásai a második Szentélyben megvalósultak, tehát *muszáj* kiengesztelni őket a Tórával, amelyet nyilván szintén figyelembe vettek a második Szentély kultusza során; míg a futurista irány – Illésnek hála – jórészt mentesítheti magát a magyarázat-kényszer alól. A Radaqnak a Tóra megváltozását vélelmező megoldása a leginkább formabontó; a teljes exegetikai hagyományban különutasként tűnik fel.

A kései kívülálló számára éppen a Radaq megoldása a leginkább azonosulható: a narbonne-i mester bizonyára tisztában volt elődei magyarázataival, és erőltetettnek érezte őket, hiszen Ezékiel bizonyára szombatra gondolt, amikor szombatról beszélt; bizonyára ünnepi áldozatokra gondolt, amikor ünnepi áldozatokról beszélt; bizonyára ott gondolt oltárvatásra, ahol oltárvatásról beszélt. Ugyanakkor a Radaq konstrukciója egyben a legmerészebb (és érthető, miért van kisebbségben), hiszen a Tóra megváltozása fölveti azt a súlyos teológiai problémát, hogy a Tóra esetleg nem örökérvényű. A legegyszerűbb magyarázat végső soron súlyosabb nehézséget idéz meg, mint akármely másik, és összeroppan saját implikációi terhe alatt...

Érdekes továbbá megfigyelni, hogy az exegeta vélelmezett igaza értelmében mennyire hajlandó a szöveggörnyezettől és a lexikai jelentéstől elvonatkoztatni: a kontextustól való függetlenítésre általában nagy a hajlandóság¹³⁹ – a szöveggörnyezetre egyedül a beaugency-i Eliézer tűnik igazán érzékenynek¹⁴⁰ –, de némelyik bölcstől a lexikai átértelmezés sem idegen: az épület kapcsán a „nád” helyett „könyököt” olvasó Radaqot az áldozatok tárgykörében messze lekörözte a „megtisztulás” helyett „érintkezést”, „véka” helyett „zsombort”, „liszt” helyett „darát”, „szombat” helyett

¹³⁹ Csupán egy példa a sok közül, emlékeztetőül: a Rambam az ünnepi áldozatokat oltárvatató áldozatoknak tekinti, jóllehet az oltárvatást Ezékiel előzőleg *külön* tárgyalta.

¹⁴⁰ Ő az egyetlen, aki szűkebb és tágabb kontextussal is számol; ld. a tanulmányom elején idézett bevezetőjében a szűkebb és tágabb kontextus megfigyelését a „harmincadik év” megfajtése kapcsán.

„ünnepnapot” olvasó – mai filozszemmel messzemenően tisztességtelen, a szöveget tetszése szerint megerőszakoló – Rási; éppen a legnevesebb *pesat*-iskola legnevesebb képviselője.

A technikák és eredmények sokfélesége rámutat, hogy a bölcseknek embert próbáló exegetikai kihívással kellett megbirkózniuk, erőfeszítésük ugyanakkor jelzi, milyen értéket képviselt számukra Ezékiel Szentélye. A prófétának még azt is elnézték, hogy állítása szerint az Egyiptomból kihívtak leszármazottjai – vagyis a *Deuteronomium* címzettjei – büntetésből rossz és élheterlen rendelkezéseket kaptak:

Azt mondtam fiaiknak a pusztában: Ne kövessétek apáitok szokásait! [...] De mivel törvényeimet nem teljesítették, rendelkezéseimet megvetették, szombatjaimat meggyalázták, és szemükkel apáik bálványait keresték, én is adtam nekik olyan rendelkezéseket, amelyek nem jók, s olyan törvényeket, melyek által ne éljenek.¹⁴¹

A rabbinikus utókor még egy efféle nyílt elvi ütközést – első olvasatban a Tóra egy részének tekintélyét elvitató állítást! – is összhangba rendezett.¹⁴² A tannaitikus kor kétségeinek árnyékából kilépő Ezékiel immár olyannyira kanonikusnak számított, hogy a *gemara* – a próféta tóraadói ambíciójának helyt adva – azon négy bibliai szerző közé sorolja, akik Izrael érdekében visszavonhattak egy-egy tórai rendeletet:

Rabbi Joszi bar Hanina ezt mondta: Mózes mesterünk négy [olyan] rendeletet adott a zsidó népnek, amelyet négy próféta visszavont.¹⁴³ [...]

Mózes ezt mondta: „Az atyák vétkét a fiakon kéri számon.” Eljött Ezékiel és visszavonta: „Aki vétkezik, az hal meg.”¹⁴⁴

Mindössze a trónszekérlátomás tanulmányozásának mikéntjére vonatkozóan érvényesült a régiiek korlátozása, amely egy *misná*ban maradt ránk:

A szexuális tiltalmakat¹⁴⁵ nem szabad hármásban tanulmányozni,¹⁴⁶ a teremtéstörténetet pedig nem szabad kettesben tanulmányozni; a trónszekeret viszont egyedül [nem szabad], ha csak nem olyan bölcs [az illető], hogy egymagában is megértse. Jobb [ugyanis] az embernek, ha nem jön a világra, mint ha e négy dolgon elmélkedik: mi van odafönt, mi van odalent,

¹⁴¹ Ezék 20,18; 24–25.

¹⁴² Konkrétan ezt a verset – amelyet a legerősebb elvi kihívásnak érzek – a *Midrás Tanhuma (Mispatim 3,2)* a nem zsidókra vonatkoztatja, szemben Izraellel, amelyre az ellenkezője (a Lev 18,5) érvényes. A Radaq ezzel szemben nem a címzett, hanem a feladó tekintetében fogalmazza át az Ezékiel-verset (az Ezék 20,25-nél): „Én is adtam nekik olyan rendelkezéseket, amelyek nem jók» – mivel megvetették a rendelkezéseimet, ellenségeik kezére adtam őket, akik olyan rendelkezésekkel terhelik őket, amelyek nem olyan jók számukra, mint az én rendelkezéseim lettek volna, ha azokat követték volna. A rendelkezések pedig, melyekkel ellenségeik terhelik őket, nem mások, mint az adók és egyéb kötelezettségek, amelyeket évről évre kivetnek rájuk. »És olyan törvényeket, amelyek által nem élhetnek» – ellenségeik olyan törvényekkel és határozatokkal terhelik őket, amelyek által nem élnek, hanem meghalnak. Ha teljesítenék az én törvényeimet, akkor élnének, ahogy meg van írva: »aki azokat teljesíti, él általuk.«»

¹⁴³ „Visszavont”: vagy: „érvénytelenített” (*bittél*).

¹⁴⁴ bMakkt. 24a.

¹⁴⁵ *Arajót*.

¹⁴⁶ „Tanulmányozni”: vagy „magyarázni”, „fejtegetni” (*én dorsín*).

mi volt előbb, s mi lesz később. És aki nincs tekintettel Teremtője dicsőségére, jobb sora lett volna, ha nem is jön a világra.¹⁴⁷

A trónszekérjelenet értelmezési korlátozását a fenti *misná*hoz kapcsolódó *gemara* alaposabban is kifejti. Az *amorák* azon vitáznak, pontosan melyik versig terjed a trónszekérjelenetre és egyéb „rejtélyekre” és „értelmet meghaladó” dolgokra¹⁴⁸ vonatkozó korlátozás, majd egy *barajtából* – tehát ismét a tannaitikus hagyományrétegből – idézett anekdotával is kiemelik a jelenet magányos tanulmányozásában rejlő veszélyeket:

Mestereink tanították: Történt egyszer, hogy egy kisgyerek Ezékiel könyvét olvasta a tanító-jánál, és megértette, mi az a *hashmal*,¹⁴⁹ de a *hashmalból* tűz csapott ki, s elégette őt. Ezért be akarták vonni Ezékiel könyvét. Hananja ben Hizkija [viszont] ezt mondta nekik: „Ha ő bölcs volt, akkor mindenki bölcs!”¹⁵⁰

Az utókor tehát Ezékiel korai látomásaiban látott biztonsági kockázatot, s azokban is csak a magányos tanulmányozóra nézve;¹⁵¹ a szentélylátomás felől nem maradt ránk hasonló kockázátértékelés. Bizonyítani kellett, tehát bizonyításra került, hogy az ott leírt áldozati rítusok mind-mind összhangban állnak a Tóra rendelkezéseivel – s ha volnának, akik mégsem hallanák ki a teljes összhangot, a jövőben Illés megnyitja a fülüket. Ezékiel szentélyleírása immár a végső megváltás és az utolsó *‘alijá* körébe tartozott, amelyet – a majdani Szentély megépítésével – Istennek kellett elhoznia.

A Szentély épülete [...] nem emberkézzel épül. Nem; a majdani Szentély, melynek megépülésére és kialakulására számítunk, az Égből tárul fel s érkezik el, amiként megmondott: „A Szentély, Uram, melyet saját kezeddél szerezted.”¹⁵²

A Messiáskirály a jövőben előáll, és helyreállítja Dávid királyságát eredeti voltában és hajdani hatalmával; felépíti a Szentélyt, és összegyűjti Izrael száműzöttjeit. Napjaiban minden törvény helyreáll a hajdani formájában. Áldozatokat mutatnak majd be, s a szombat- és jubileuméveket is betartják, pontosan úgy, ahogy a Tóra elrendelte.

Aki nem hisz benne, vagy nem várja eljövételét, az nemcsak a prófétákat tagadja, hanem a Tórát és Mózeszt, Mesterünket is. Mert efelől a Tóra tanúskodik, e szavakkal: „És az Úr, a te Istened megfordítja fogságodat, és könyörül rajtad...; összegyűjt minden nép közül; még ha a horizonton szóródnátok szét... onnan is összegyűjt titeket!”¹⁵³

¹⁴⁷ mHagiga 2,1.

¹⁴⁸ *Mekhussze; mufla’*.

¹⁴⁹ Az Ezékiel által megszemlélt theofániát beragyogó rejtélyes anyag vagy szín (Ezék 1,4; IMIT: „csillogó érc”; 2014-es RÚF: „fényözön”).

¹⁵⁰ bHagiga 13a. Úgy vélem, az utolsó mondat ekként értendő: ha ez a kisgyerek meg tudta érteni, mi a *hasmal*, akkor bárki képes lesz rá; feloldhatnánk a tilalmat, hogy a jövőben ne történjen hasonló tragédia a megszegése miatt.

¹⁵¹ Többedmagunkban azonban szabad tanulmányozni és magyarázni a trónszekér-jelenetet is, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy ez a történet (pontosan: az Ezék 1,1-28 és 3,12) a *savuót* első napjára a kirendelt *haftara*.

¹⁵² A Rási Talmud-kommentárja, bSzukká 41a,11, az „*‘y namé*” szavaknál (a bibliaidézet helye: Exod 15,17).

¹⁵³ Rambam, *Misné Torá, Hilkhót melakhim* 11,1 (a bibliaidézet helye: Deut 30,3–4).

Felhasznált irodalom

Tanulmányomban primer forrásokat dolgoztam fel. A *Miqra'ot gedolot*ban foglalt kommentárokat, a Misnát és a Toszeftát, a Talmudokat, a midrásokat és a *Misné Torát* a *sefaria.org* és az *mg.alhatorah.org* weboldalakra feltöltött kereshető állományokban tanulmányoztam (a legtöbbet idézett forrásom, a *Miqra'ot gedolot* legfrissebb nyomtatott kiadását az alábbiakban megjelölöm).

- BENKE 2021: Benke László: Ezékiel szentélylátomásának rabbinikus recepciója. 1. rész: Rivális szentélyek. *Studia Biblica* 3:1, 37–49.
- GANZEL 2019: Tova Ganzel: Between the Prophet and his Prophecy. Ezekiel's Visionary Temple in its Historical Context. In: Tova Ganzel, Yehudah Brandes és Chayuta Deutsch (ed.): *The Believer and the Modern Study of the Bible*. Boston: Academic Studies Press, 463–480.
- GANZEL 2020: Tova Ganzel: The Rabbis Sought to Withdraw the Book of Ezekiel. The Rabbinic Re-Authorization of the Book of Ezekiel. *Journal of Ancient Judaism* 11, 1–20.
- GANZEL 2021: Tova Ganzel: The Discrepancies Between the Sacrifices in Ezekiel and the Torah. *www.thetorah.com*. (Feltöltés: 2016; szerkesztve: 2021; legutóbbi hozzáférés: 2021. 10. 31.)
- HARAN 1984: Menahem Haran: *Jehezkél*. In: Menahem Haran és Gerson Brin (ed.): *'Olam ha-Tanakh*. Ramat Gan: Revivim, 12. kötet.
- HARAN 2008: Menahem Haran: Ezekiel, P, and the Priestly School. *Vetus Testamentum*, 58:2, 211–218.
- HARRIS 2011: Robert A. Harris: The Reception of Ezekiel among Twelfth-Century Northern French Rabbinic Exegetes. In: Andrew Mein, Paul M. Joyce (szerk.): *After Ezekiel. Essays on the Reception of a Difficult Prophet*. New York – London: T&T Clark International, 71–88.
- HARRIS 2018: Robert A. Harris: *Rabbi Eliezer of Beaugency. Commentaries on Amos and Jonah (with selections from Isaiah and Ezekiel)*. Kalamazoo: Western Michigan University.
- JADAN 2006: Jaron Jadan: Ha-naví Jehezkél szótér divré Torá. *daatemet.org.il/he* (Feltöltés: 2006; legutóbbi hozzáférés: 2021.10.31.).
- LIPMANN HELLER 1602: Jom-Tov Lipmann Heller ben Nátán ha-Lévi mi-Wallerstein: *Curat Bét ha-Miqdas he-'atid ha-nir'á le-Jehezkel*. Prága: Avraham ben Mose. (Fényképei hozzáférhetők a *babel.hathitrust.org* oldalon.)
- MALBIM 1874: Meir Libbus ben Jehiél Mikhaél Visszer/Wisser: *Nevi'im u-Khetuvim im-péruš Rási u-féruš jaqar nikra' be-sém Miqra'ē Qódes leha-rav ha-gaon ha-amati ha-mefurszam be-khol kicvé erec, Me'ir Libbus Malbim*. Varsó: J. Levenson, 7. kötet. (Fényképei hozzáférhetők a *babel.hathitrust.org* oldalon; első kiadás: Varsó: Jichak Goldman, 1867.)
- MIKRA'OT GEDOLOT 2010: Menahem Kohén (ed.): *Mikra'ot Gedolot ha-Keter. Jehezkél*. Ramat Gan: Hoca'at 'Universzitat Bar-'Ilán.
- ZIMMERLI 1983: Walther Zimmerli: *Ezekiel II. A Commentary on the Book of the Prophet Ezekiel, chs. 25–48*. Hermeneia Series. Minneapolis: Augsburg Fortress Press.